

Диана П. Атанасова (София, България)

ЧЕТИВАТА ЗА СВ. МИНА В (ЮЖНО)СЛАВЯНСКИТЕ КАЛЕНДАРНИ СБОРНИЦИ*

Когато говорим за четенето през средните векове, възникват редица въпроси около това кой чете (или дори кой въобще умее/е в състояние да чете?); как чете (наум/на глас); къде чете; кога чете (в рамките на деня); какво чете; както и дали четящият сам подбира четивата си, или не? Какъв е механизмът на управление на четенето и на читателските практики? И какво място е отредено на четенето в ежедневието на средновековния човек. Разбира се, преди да бъдат разисквани подобни въпроси, е нужно да се направят и редица уговорки както за времето, така и за мястото и социалната среда. Защото едни са читателските практики в Ранното средновековие, други в по-късните векове, едни са те на Запад, други на Изток, и в частност на Балканите.

Четенето като непосредствен контакт между четящия и текста, като уединена, *частна* практика, е късно за Средновековието явление. И макар да го определяме като „*частна* практика“, то редно е да кажем, че четенето в тази епоха не е свързано с лични избори, културни и читателски нагласи, а е до голяма степен „дирижирано“ от предписания, защото, подобно на повечето дейности, и четенето бива регламентирано от правила, зададени основно от Типика, определящ не само четивата, но и времето, мястото и начина им на употреба.

Още в така наречения прототипик, за какъвто се смятат *Малкият Катехизис* и *Великият Катехизис* на Теодор Студит (759–826)¹, се излага чинът

* Това изследване е финансирано от Европейския съюз – NextGenerationEU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект No BG-RRP-2.004-0008.

¹ Освен че е игумен (от 798 г.) на основания през VI в. в Константинопол манастир „Св. Йоан Предтеча“, известен като Студийски манастир, и яростен защитник на иконопочитанието, св. Теодор Студит е оставил и богато книжовно наследство (вж. Thomas 2000: 67–69).

за извършване на службите и се регламентира и порядъкът на четивата, включително агиографските, които ще ни интересуват в настоящото изложение, през денонощния цикъл. Св. Теодор призовава братството да подражава на светите отци и светците, за живота на които слуша и чете всеки ден (Виноградов 1914: 1–2). В XIV Слово на *Великия катехизис* е казано, че четенето „на жития, на светоотеческите писания и от Светото писание“ е задължителна част от утринната (Виноградов 1914: 5–7). Ето защо не е изненада, че и в „Ипотипосиса“ (*Ἰποτύπωσις τῆς καταστάσεως τῆς μονῆς τῶν Στουδίου*)² – правилник за реда и живота в манастира, залегнал в основата на Студийския устав – като част от утринната е регламентирано четенето на житията на светците. Така *общността* четене се утвърждава като практика и в по-късно създадените правилници/устави – отразяващи студийските порядки³. А те са онзи регулатор, който има конституираща роля за календарните състави – във Византия, а след това и за тяхната рецепция в България. И тук трябва да кажем, че именно заради конституиращата роля на Типика (и съответно на календара) по отношение на агиографските четива, както и на механизмите на специфичния тип културна памет, която се формира в резултат на институционализираното четене⁴, наблюдаваме една относителна устойчивост на репертоара от агиографски четива в Южно-славянското средновековие.

Настоящият текст, посветен на четивата на св. Мина, има за цел да проследи кои от известните във византийската ръкописна традиция произведения за светеца биват преведи като част от славянските календарни състави и кои текстове в какви конкретно календарни сборници битуват. Интересът

² С това заглавие се утвърждава в науката св. Теодоровото съчинение след изданието, направено от Анджемо Май (Mai 1849), препечатано в PG 99: col. 1813–1824 (Дмитриевский 1895: XVI). Дмитриевски издава текста на Ипотипосиса по ръкописи от XIII–XIV в. (Дмитриевский 1895: 224–238). Превод на български е направен от И. Гошев (Гошев 1939).

³ Наричаме студийска практика, а не според Студийски устав, защото Студийският устав (СУ) в автентичен вид не е запазен. Разполагаме само с редакцията му, направена от архиепископ Алексий (известна като Студийско-Алексеевски устав (Пентковский 2001) през XI в. – ок. 1034–1043 г. за основания от него манастир, и то само в славянски превод, датиращ в най-ранен препис от XII в. Запазен само в славянски превод в няколко пълни преписа и в отделни фрагменти (Виноградов 1914: 37; Пентковский 2001: 45–48, 155–170, 177–181). Всъщност Алексеевският устав (АУ) е запис на СУ с някои промени. В АУ са внесени обреди от Устава на Великата църква, защото те вече са били навлезли в студийската практика и трябвало да бъдат включени в устава на Студийската обител (Виноградов 1914: 38–39; Пентковский 2001: 118–120).

⁴ Под „институционализирано четене“ разбирам средновековната практика, управлявана от уставните предписания. Календарните състави – като чети-миней и панигирика (съответно менологиите и панигирикомартирологиите във византийски контекст), съдържащи четива, изпълнявани на утринната и в трапезарията, участват в ежедневния ритуал на монашеската общност – затова и четенето им можем да наречем „институционализирано“.

конкретно към този светец и произведенията, обслужващи неговата памет, е породен не само от факта, че става дума за един от най-известните и широко почитани в целия християнски свят светци, а и заради това, че най-разпространеното съчинение за 11 ноември (датата за честване на св. Мина в източноправославната традиция) в славянските четиминейни сборници е *Цикълът с чудеса на св. Мина*, приписван на Тимотей Александрийски (ВНГ 1256–1269) – една изключително интересна творба, съчетание от християнски и предхристиянски представи, сюжети, образи и мотиви. Настоящото изследване цели не само да направи преглед на битуващите в славянска среда наративно-повествователни произведения за светеца, то е опит също така да се разгледат и конкретните книжни контексти, в които биват помествани текстовете. Като се има предвид, че календарните състави в една или друга степен се различават (генеалогически, хронологически, по състав и т.н.), ще се опитаме да потърсим отговор на въпроса за присъствието на конкретен текст в определен тип сборник, като проследим възможни причини, предопределящи появата му именно там.

Както е добре известно, св. Мина Фригийски е сред най-популярните и почитани светци в християнския свят, не само заради неговото чудотворство, но и заради вярата на пътешественици и търговци в покровителството му над тях⁵. Почитта към св. Мина води началото си от Египет, но още съвсем рано се разпространява и отвъд границите му. Не по-късно от VI в. вече циркулира разказ за живота, воинските и мъченическите подвизи на светеца, който обаче е изгубен. Отглас от него пази песенната възхвала за светеца, написана от Роман Сладкопевец (VI в.), смятана за „преказ“ в мерена реч на недостигналия до нас текст (вж. Delehayе 1910: 121). Наред с Романовата творба са написани още редица произведения, принадлежащи към различни дялове на средновековната книжнина и свързани с традиции като етиопска, арабска, арменска, сирийска. Едно от най-старите наративни съчинения за светеца е *Мъчението* (дометафрастово), описано от Алкен в ВНГ под № 1254⁶, което по мнението на изследователите, подобно на Романовата творба, възхожда към по-ранен, недостигнал до нас, агиографски текст⁷. Дометафрастовото *Мъчение на св. Мина*⁸ е запазено в над 40 преписа,

⁵ Средновековните търговци, смятащи мъченика за свой покровител, разнасят славата му и от V в. насетне към Мариут, близо до Александрия, където били положени мощите му и където към края на IV в. по нареждане на император Аркадий (395–408) е построен храм в чест на светеца, започват да се стичат много поклонници. Сведение за това имаме от *Житието на св. Аполинарий* (5 януари) (Сергий 1997: 464).

⁶ Нататък за този текст ще използваме и съкращението ММ.

⁷ Вж. статията „Мина“ в ПЭ (Франгулян, Крюков 2021) на: https://www.pravenc.ru/text/2563238.html#part_4.

⁸ Текстът е издаден от К. Крумбахер (Krumbacher 1907: 31–43).

както показва справката в Pinakes, по-голямата част от които са ранни – от периода X–XII в.⁹ Освен ранното дометафрастово *Мъчение* (ВНГ 1254) в гръцката ръкописна традиция са запазени и циркулират също още няколко наративни и риторически текста:

– *Мъчение*, описано (като отделна редакционна версия) в ВНГ под № 1254к, което според данните в Pinakes е запазено в 6 ръкописа¹⁰.

– *Мъчение* (Метафрастово), ВНГ № 1250; Метафрастовата творба е далеч по-разпространена, което е обяснимо, и се открива в над 80 преписа по справката от Pinakes¹¹.

– *Похвално слово*, ВНГ 1255¹², запазено в единствен препис от XI в.¹³

– *Цикълът от тринадесет чудеса*, приписвани на Тимотей, епископ Александрийски (380 г. – 384 г.), ВНГ 1256–1269, запазено в десетки преписи, някои от които непълни¹⁴.

В славянските календарни състави са преведени и се разпространяват дометафрастовото *Мъчение на св. Мина* (ВНГ1254), *Цикълът от тринадесет чудеса* на светеца (ВНГ 1256–1269)¹⁵, *Синаксар с чудеса* (ВНГ 1269m). Трябва да се отбележи, че първите два текста са засвидетелствани в повече от един превод (на което ще се спрем по-нататък). Също така заслужава внимание и фактът, че изредените текстове присъстват и в състава на *Великите Макариеви чети-минеи* под датата за честване на св. Мина Фригийски – 11 ноември (ВМЧ 1897: 440–447; 801–805).

В настоящото изложение ще се спра основно на двата текста с най-широко присъствие в славянската традиция – *Чудесата*, ВНГ 1256–1269 (ЧМ) и дометафрастовото *Мъчение*, ВНГ 1254 (ММ).

В южнославянските календарни сборници – предимно чети-минеи/менологии – текстът, който се включва под датата 11 ноември, е *Цикълът с ЧМ*. Въпросът какво е ръководило избора на средновековния книжовник съставител да включи именно този текст в менологията като четиво за 11 ноември, а не някое от мъченията, е много интересен. Но това е въпрос,

⁹ Вж. на <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/oeuvre/17084/>.

¹⁰ Вж. <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/oeuvre/17085/>

¹¹ Вж. <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/oeuvre/17081/>

¹² Любопитно е да се отбележи, че изучаването на сведенията от агиографските творби води А. Каждан към заключението, че св. Мина е имал благороднически произход (Kazhdan 1985). Сведението се открива само в постметафрастовото *Мъчение* (ВНГ 1251). За него Крумбахер пише, че става дума за риторическа фигура (Krubacher 1907: 54, цитирано по Kazhdan 1985: 671).

¹³ Вж. <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/oeuvre/17087/>

¹⁴ Вж. <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/oeuvre/9359/> Текстът на Сбирката на чудеса на Мина, приписван на Тимотей, е ранен и появата му се отнася ок. V в. (вж. Efthymiadis 1999: 197).

¹⁵ Нататък за краткост ще използвам и съкращението ЧМ.

засягащ и византийската традиция, която е извън обсега на вниманието ни тук. Любопитно в случая е това, че календарните състави следват предписанията на Типика. А нито в Студийския, нито в Евергетидския типик – на реда, на които са подчинени календарните състави до четиринадесетото столетие, а и след това, не се предвижда ЧМ като четиво за деня. И в двата типика четивото е *Мъчението на св. Мина* от Симеон Метафраст (Вж. Дмитриевский 1895: 311). Трябва да отбележим, че, както е добре известно, Йерусалимският типик, въведен след четиринадесетото столетие, по отношение на четивата (наративно-повествователни) е близък с предписанията на следващите студийската практика устави. Това е от значение за настоящото изследване, тъй като в обсега на вниманието попадат и ръкописи, съставите на които са съобразени с новите правила.

В търсене на първообразите на най-ранните славянски четиминейни състави, от които ЧМ е част, направих справка с материала от труда на Алберт Ерхард (Ehrhard 1937) относно присъствието на текста във византийските дометафрастови менологии. В запазените гръцки годишни менологии (обхващащи и дванадесетте месеца) под 11 септември се включва *Мъчението на св. Мина*¹⁶ (Ehrhard 1937: 341). Същият текст поместват и четиримесечните сбирки, като тук в един от примерите след мъченическото повествование се открива едно от чудесата на светеца (Ehrhard 1937: 351). В тримесечните се наблюдават два случая: (1) мъчението е последвано от Цикъла с ЧМ (Ehrhard 1937: 374) и (2) за 11 ноември се открива само ЧМ (Ehrhard 1937: 385). В двумесечните и месечните се наблюдава включването на ММ, последвано от цикъла (Ehrhard 1937: 411, 481). От направените наблюдения може да се заключи, че ЧМ са основен текст и в гръцките дометафрастови менологии.

В запазените южнославянски календарни сборници, за част от които със сигурност можем да твърдим, че възхождат към старобългарската епоха, основният текст, който се помества за 11.11., е ЧМ. Ето защо въз основа на свидетелствата, които предоставят южнославянските ръкописи, можем да предположим, че славянският преводач на чети-миней най-вероятно е ползвал гръцки оригинал, в който са били поместени само чудесата. От описаните от Ерхард ръкописи такива има само сред тримесечните менологии. И тук е мястото да отбележим, че четиминейните състави, които възхождат към старобългарската традиция и от които ЧМ е част, поместват текстове именно за първите три месеца, т.е. съответстват по състав на тримесечните (четиритомни) византийски менологии. Разбира се, не е изключено също така и ръкописът, от който се превежда, да е съдържал и ММ, и ЧМ. А превеждането само на ЧМ да е резултат от предпочитания

¹⁶ Според началото му, указано от Ерхард, това е *Мъчението* под № 1254 в ВНГ.

на славянския преводач съставител. Подобно предположение обаче може да се докаже или опровергае единствено след задълбочено проучване на гръцките ръкописи и идентифицирането на прототипа на славянския състав – което засега не е възможно.

Както вече отбелязахме, вниманието ни тук е върху присъствието на текста в ръкописите с календарен състав. Известно е, че в южнославянската традиция календарните състави с наративни и риторични текстове, създадени през IX–X век – когато възниква средновековната българска литература, са базирани основно на дометафрастови менологии. В славистиката за този тип сборници се е утвърдило названието чети-миней¹⁷. Тези първоначално възникнали сборници и преводи имат много дълъг живот през вековете. Ранни преводи, които безспорно могат да се свържат със старобългарската епоха, се възпроизвеждат и са достигнали до нас в късни ръкописи – от XVI и XVII в. Дори нещо повече – във *Великите Макариеви чети-миней* (създадени в XVI в. в Русия) също се откриват такива много ранни преводни съчинения¹⁸.

И така, ако за византийската традиция своеобразен вододел за менологиите е X в. и редакторската работа на Симеон Метафраст, за южнославянската това е четиринадесетото столетие. В XIV в. (под влияние на византийската книжнина) Студийският типик е заменен с Йерусалимския, което води до известни промени в порядъка на службите и в четивата. Следвайки новите правила, зададени от Типика, славянските книжовници започват да превеждат отново или да подлагат на редакция календарните сборници така, че да бъдат съобразени с новите предписания. По този начин възникват така наречените новоизводни календарни състави, в които има голям брой риторични произведения, освен наративните. И всъщност основната промяна се състои именно във въвеждането (превеждането) на нови творби, преобладаващо риторични, но също и някои наративни. Същевременно

¹⁷ Терминът чети-миней е обяснен от Кл. Иванова (Иванова 2003). Предвид на това обаче, че той е зает от руската изследователска традиция, в която се използва за назоваване на сборници, датиращи от XVI в. и след това, свързани с една различна социо-културна среда, смятам, че донякъде по-добре представя същността на въпросните състави общоприетият термин „менологий“. За историята на термина „чети-миней“ вж. също и Атанасова-Пенчева 2006; Атанасова 2008: 43–48; Атанасова 2014: 36–38; Атанасова 2018. В своя статия от 2013 Фр. Томсън също показва защо за предпочитане е терминът „менологий“ (Thomson 2013). До интересни изводи стига в разсъжденията по въпроса за термина „чети-миней“ в статията си, посветена на *Супрасълския сборник* и старобългарските чети-миней, Е. Мирчева (Мирчева 2019). И тъй като въпросът за терминологичната коректност е дискуссионен, тук ще се придържам към традиционното и общоприето назоваване на този тип състави като „чети-миней“.

¹⁸ Това също е въпрос, широко дискутиран в различни изследвания (вж. например Мирчева 2018).

редица житийни повествования са възпроизведени във вида, в който възникват още в старобългарската епоха, като старите преводи се запазват и в новите състави. Интересно е и това, че макар във византийската традиция да битуват вече Метафрастовите менологии, в славянската новосъставените сборници продължават да възпроизвеждат стари преводи и в тях появата на Метафрастови произведения е само спорадична. Разбира се, има немалко случаи и на текстове, които са преведени повторно. По този начин в южнославянската ръкописна традиция именно от четиринадесетото столетие нататък навлизат и Метафрастови произведения, но без да има някаква последователност при превеждането им (само в скоби ще отбележа, че единственият том от гръцкия Метафрастов менологий, който е преведен целият, е септемврийският¹⁹).

Да видим какво е присъствието на ЧМ – основен текст за отбелязване на паметта на св. Мина – в староизводни и новоизводни календарни състави²⁰. Има два превода – ранен, в староизводните състави, и по-късен, най-вероятно направен през XIV в. и включен в новоизводните сборници. Именно

¹⁹ В статията си от 2003 г. Климентина Иванова прави преглед на присъствието на Метафрастови произведения в южнославянските календарни състави (Иванова 2003а). Сред ръкописите, в които се поместват такива произведения, се отличава ръкопис от архива на Хърватската академия на науките и изкуствата (ZHPb20), известен като *Хилендарски метафраст*, съдържащ Метафрастовите повествования за първата половина от месец септември. През последните години стана известен кодекс, притежание на частна колекция, за кратко пребивавал в Атинската национална библиотека, а днес съхраняван в Хилендарския манастир, който съдържа Метафрастовите творби за втората половина на месец септември. За въпросния ръкопис Кл. Иванова изказва хипотезата, че е първи дял на септемврийски том, който целият е бил преведен (И в а н о в а, К. Непроучен сръбски ръкопис от XIV в. с преводи на Симеон Метафраст (доклад, прочетен на Кирило-Методиевските четения, май 2017 г.). Едно от последните изследвания за присъствието на Метафрастови произведения в славянските календарни сборници е на М. Вукович, което показва, че макар и немалко на брой да са Метафрастовите агиографски творби, освен за септемврийски дял, за останалите месеци нямаме сигурно свидетелство, че е бил направен опит за последователно превеждане (Vuković 2021).

²⁰ Днес в палеославистиката *староизводен/новоизводен* са утвърдени термини за назоваване на книжовните явления, свързани съответно със старобългарската преводаческа традиция (преславско-охридска), от една страна, и с по-късната (в основата си атонско-търновска), от друга. В този смисъл различията между *староизводните* и *новоизводните* кодекси се обуславят до голяма степен от смяната на църковния типик, която настъпва в края на XIII – началото на XIV в. Едно важно уточнение прави Е. Мирчева, като подчертава, че „терминът „новоизводен“ се използва в досегашните изследвания в различен контекст – от една страна, от гледна точка на текстологията, и от друга страна, от гледна точка на организацията на макрожанра на сборниците, която се подчинява на такъв извънтекстов водещ принцип като смяната на типика“ (Мирчева 2018: 38). Ето защо е важно да се подчертае, прецизирането на термините, направено от Мирчева, която казва, че когато говорим за сборниците с наративно-повествователни текстове със старо-/новоизводен се означават по-скоро особеностите на съставите, а не текстологическите разлики на съдържащите ги текстове.

така са представени запазените преписи от ЧМ и в ВНБС (ВНБС: 291–292) – като представителни за две отделни версии (преводи/редакции) съответно означени с 1а (представени от ръкописите **НБКМ1039**, л. 329d–337b; **Деч94**, л. 360–368; **Шс24**, 185v–189v; **Хил441**, л. 59r–70v; **Рс59**, л. 305–310) и с 1б (представен от ръкописите **Драг700**, л. 390б–400б и **М3170**, л. 28б–35)²¹.

Без текстологическото разглеждане и анализ на запазените преписи да е цел на настоящото изследване, ще споделя само, че и моите наблюдения при сравняването на отделни части от текстовете, основно между преписите от НБКМ1039 (представителен за староизводните преписи и превод) и Драг700 (новоизводен препис и превод), от една страна, и гръцкия текст (Помяловский 1900), от друга, показват, че става дума за два отделни превода²².

Заслужава внимание една особеност на преписите от южнославянските календарни състави, а именно че цикълът не е пълен – присъстват само половината от чудесата – 6 (или 7) на брой. Дали в първоначалния състав на чети-миней (староизводен и новоизводен) са влезли всичките тринадесет чудеса на светеца, е трудно да се каже. Интересно е да се отбележи, че в руската традиция битова целият цикъл²³.

Седемте чудеса, които се срещат в южнославянските ръкописи (в двете текстови традиции – староизводна, новоизводна), са следните:

- 1) Περι τοῦ πορευθέντος προσεύξασθαι ΒΗΓ 1257
НБКМ1039: ꙗко ѿ о ꙗлѣцѣ заклан'нѣ (*староизводна, превод 1*)
Драг700: ꙗко ѿ (в полето) (*новоизводна, превод 2*)
- 2) Περι τοῦ ταξαμένου τὸν δίσκον ΒΗΓ 1258
НБКМ1039: ꙗко ѿ блѣдѣ. б. сребръныѣ (*староизводна, превод 1*)
Драг700: ꙗко б о ѿбрѣкшѣ сѧ дѧтн блѣдо сѣтѣмѣ ѿмнѣ (*новоизводна, превод 2*)
- 3) Περι τῆς γυναίκος τῆς στείρας ΒΗΓ1259
НБКМ1039: ꙗко. ѿ женѣ бѣолюбывѣн (*староизводна, превод 1*)
Драг700: ꙗко г ѿ женѣ неплоднѣн (*новоизводна, превод 2*)
- 4) Περι τοῦ ἑβραίου καὶ τοῦ χριστιανοῦ ΒΗΓ1260
НБКМ1039: ꙗко ѿ жндѣовннѣ н хрѣтънннѣ (*староизводна, превод 1*)
Драг700: ꙗко д ѿ еврѣнѣ (!) н хрнстѣанннѣ (*новоизводна, превод 2*)

²¹ Сиглите са идентични с въведените от Иванова в ВНБС. Списък с кратки сведения за ръкописите – датировка, правопис, състав, място на съхранение – е даден в края на статията.

²² Детайлен текстологически анализ, който е в процес на работа, резултатите от която ще бъдат представени в отделна моя публикация, на Второто чудо, чийто гръцки текст има вече критическо издание (Varalda 2021), ще илюстрира в добра степен разликите. Разбира се, единствено цялостно текстологическото сравнение между двата текста (староизводен и новоизводен) би показало с категоричност дали става дума за изцяло нов превод, или за сериозна редакторска работа при сверка с гръцки оригинал.

²³ Пълният текст, съдържащ въведение и 13 чудеса, е поместен и във ВМЧ, както и в два източнославянски ръкописа, до които имам достъп и успех да прегледам – РГБ ф. 304/1. № 670 от сборката на Троицко-Сергиевата лавра и РГБ ф. 113, № 194 от Волоколамската библиотека.

Причината да не достигне той до нас в пълнота е фактът, че днес ние разполагаме с късни преписи – от XIV в. нататък. Загуба на листове в протографа на ръкописите е едно възможно обяснение. За сравнение – във ВМЧ, както вече споменахме, имаме всички чудеса – една съпоставка с текстовете от ВМЧ и засвидетелстваните преводи би могла да доизясни картината.

2. Друга хипотеза е, че славянският преводач е имал пред себе си гръцки менологий, от който са липсвали части. И в тази посока могат да се намерят допълнителни сведения, подкрепящи едно такова предположение. Базата данни Pinakes дава сведения за ръкописи, поместващи частично сборката от чудеса.

1. Такива, които обхващат пролога и от първо до пето чудо:

1.1. Ркп. G 063 sup, Библиотека Амброзиана, Милано, XI–XII в., (ВНГ 1256, -57, -58, -59, -60, -61) – въведение и 1–5 чудеса²⁷.

1.2. Ркп. Add. 26114, Британска библиотека, Лондон, XII в. (ВНГ 1256, -57, -58, -59, -61)²⁸.

2. Такива, които се състоят само от първо до 5 чудо:

2.1. Ркп. Н 206, Велика Лавра, Атон, XVI в. (ВНГ 1257–1261)²⁹.

2.2. Ркп. Гр. 101, НБКМ, София, XIV в. (ВНГ 1257–1261)³⁰.

Последните два ръкописа са късни. Същевременно заслужава да бъде отбелязано и присъствието на ММ в съставите им.

Изказаните две хипотези относно частичния превод на славянски на ЧМ засега остават само в сферата на предположенията. Единствено сверка с гръцките ръкописи, което е извън целите на настоящото изследване, би могла да даде по-голяма яснота.

Южнославянските преписи от староизводните състави (или от такива, съдържащи староизводни текстове) показват известни разлики помежду си. Независимо от разночетенията, които са на всички равнища – лексикално, морфологично, синтактично – не може да се говори за редакционна намеса или целенасочени промени в текста. И петте преписа представят един превод и една редакция на текста, като могат да се обособят две групи, представителни за две разклонения в традицията: 1) НБКМ1039, Шс24, Хил441; 2) Деч94 и Рс59³¹. Трябва да кажа, че не е учудващо, че НБКМ1039, Шс24 са почти напълно сходни. И двата ръкописа са от една епоха и пред-

²⁷ <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/42823/>

²⁸ <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/39052/>

²⁹ <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/27880/>

³⁰ <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/62204/> (вж. също и Getov 2019: 258).

³¹ Тези резултати са проследими и в критическото издание на южнославянските преписи (Atanassova 2008).

ставяват първи том на чети-миней, съдържащ текстовете от септември до ноември. Съпоставка и на други текстове от двата ръкописа показва, че те без съмнение имат общ протограф. Към тези два ръкописа се прибавя и ръкопис № 441 от Хилендарския манастир, писан през 20-те години на седемнадесетото столетие. Другото разклонение на традицията формират ръкопис Деч94, датиращ от средата на XIV в. (том за септември – ноември), и ръкопис Рс59 от XVII в.³²

Както вече бе отбелязано, в славянските кирилски календарни състави се открива още една версия/превод на ЧМ. В нея чудесата са с 1 повече от тези в староизводните сборници, като общият им брой е 7. Тъй като от 1 до 6 съвпадат напълно с текстовете от ръкописите от предходната група, съпоставката с тях показва без съмнение, че става дума за друг, различен, най-вероятно по-нов превод. Единствено последното чудо, включено под № 7 (*Чудото за камилата*), което е деветото поред чудо в сбирката на Тимотей, се появява за пръв път в южнославянските чети-миней.

Двата ръкописа, в които се откриват преписи, представителни за този втори превод, са: ръкопис № 700 от манастира Драгомирна, новоизведен чети-миней за септември – ноември от XV в. (Драг700); ръкопис М3170 от Руската държавна библиотека в Москва, новоизведен чети-миней за ноември, чиито текстове частично съвпадат с тези от ръкопис Драг700 (BHBS: 80).

Не е учудващо, че тази втора група представя друг, нов превод. Става дума за ръкописи, които възникват след XIV в., след смяната на Типика, чиито състави са съобразени с новите предписания. Драг700 принадлежи към кръга от ръкописи, които са част от-/или отразяват новоизводните календарни сборници, възникнали на Атон и в Търново в скрипториите на български монаси. За тези новосъставени обемисти сборници с основание предполагаме и участието на Евтимий³³. Както знаем, в голямата си част те съдържат именно новопреведени и/или редактирани текстове.

³² За две разклонения в традицията на староизводните чети-миней говорят и редица други изследвания. Едно своеобразно обобщение на тези наблюдения направи Я. Милтенов (вж. Милтенов 2016: 65–68 и посочените там изследвания).

³³ За новоизводните минейни сборници, съставени по инициатива и с личното участие на Евтимий, говори още Йон Юфу, според когото Драг700 е първи от томове на една новоизводна колекция (Юфу 1970; Iufu 2012). Днес хипотезата му е ревизирана и прецизирана с оглед на хронологическите граници на възникване и съответно по отношение на участието на самия Евтимий в това начинание. Климентина Иванова недвусмислено показва, че присъствието на Патриарх Евтимий в създаването на новоизводните календарни сборници е „на всеки етап от преводите, в използването на пасажки от преводните текстове в неговите произведения и във включването на собствените му жития и слова в минейните панигирици“ (Иванова 2016а: 83). Или с други думи, че става дума за сборници, възникнали в един

Вече споменахме, че в ръкопис № 822 от Драгомирна, както е указано в ВНБС, се помества „кратка редакция“ на ЧМ, която бе идентифицирана като *Synaxarium et miracula*, ВНГ 1269m, съдържаща въведение и 5 чудеса. Този ръкопис също заслужава да бъде отбелязван, тъй като се състои от новоизводни текстове.

И макар в календарните състави – староизводни и новоизводни, описани и представени в ВНБС, като четиво за 11 ноември да се открива единствено *Цикълът с ЧМ*, трябва да кажем, че и *Мъчението на св. Мина* (дометафрастово), ВНГ 1254, също присъства в календарния репертоар на южните славяни от рано и свидетелство за това е „нашумелият“ напоследък ръкопис № 24 от Националния исторически музей в София, от състава на който ММ е част. Ръкописът се радва на голям изследователски интерес, а на отделни текстове от неговия състав вече са посветени задълбочени изследвания, като най-многобройни са тези на М. Спасова (Спасова, Димитров 2017; Спасова 2017; Спасова 2018; Спасова 2018a), но трябва да споменем също и важните и приносни статии на Кл. Иванова (Иванова 2016), У. Федер (Федер 2017), А. Стойкова (Стойкова 2016) и др.

Само накратко ще се спра на историята и на особеностите на този изключително ценен ръкопис, което обяснява и защо той не е сред ръкописите, представени в ВНБС. Преди да постъпи в Националния исторически музей в София, ръкописът е съхраняван под № 3 от Охридската митрополия (Велинова, Вутова 2013: 72–85). В края на XIX в. руският славист П. Лавров проучва ръкописа и езиковите черти на текстовете в него и констатира, че е преписан от много стар български оригинал и заслужава внимание както заради езика, така и заради съдържанието си³⁴. Правописът му е сръбски – едноеров и безюсов, но „със следи от стара българска подложка“, както отбелязват и авторките на описа (Велинова, Вутова 2013: 73). Определен е като „триоден и минеен панегирик“ (Велинова, Вутова 2013: 72), но ръкописът (или неговият антиграф) всъщност представя една по-сложна комбинация от текстове, извлечени вероятно от няколко типа монашески сборници – тематично и календарно организирани, като ясно различими са три тематико-функционални дяла. В началото между л. 1–38 са включени

по-ранен етап, при това още в Търново, а не както твърди румънският учен в константинополския Студийски манастир и на Атон, едва след падането на България под османска власт (Вж. Иванова 2016a).

³⁴ „В библиотеке Охридской митрополии в числе немногих уцелевших от древности рукописей большой интерес представляет сборник № 3 сербского письма, но списанный со старого болгарского оригинала, заслуживающий внимательного исследования как по древности языка, так и по разнообразию содержания“ (вж. Л а в р о в, П. Охридский список протоевангелия Иакова. – Известия ОРЯС, 1 (1901), № VI, 9, цитирано по Спасова 2018a: 222).

монашески четива и слова от Ефрем Сирин, Василий Велики, Йоан Златоуст и старобългарски книжовници като Климент и Йоан Екзарх (тук само в скоби ще спомена, че изследванията на М. Спасова и на У. Федер върху статии от този първи дял на ръкописа показват недвусмислено, че става дума за ръкопис, чийто антиграф е от старобългарската епоха, и дори нещо повече – отделни текстове имат глаголически първообраз). Вторият дял (л. 38а–93б) обхваща пасхалния цикъл, като включва триодни и пентикостарни четива³⁵, а поместените текстове имат свои съответствия в други староизводни панигирици. Минейните повествования формират третото ядро от текстове (от л. 93б). Началото на този дял е текст за 6 септември (*Чудото на архангел Михаил в Хони*), а краят му е слово за 29 август (*Слово за отсичането на главата на Йоан Кръстител*). С други думи, тази част обхваща целия неподвижен календарен кръг, но броят на празниците, за които има текст, е силно редуциран. Важно е да се каже, че по мнението на изследователите редица текстове от състава на НИМ24 са близки (езиково и редакционно) до тези в *Германовия сборник* (Герм) (Велинова, Вутова 2012: 285)³⁶.

Връщам се на *Мъчението на св. Мина* от ръкопис НИМ24. То е поместено на л. 111а–112б и е единствен за светеца текст и за тази дата. Отбелязвам това, защото, за разлика от този ръкопис, в съставите на останалите ръкописи, с които имах възможност да се запозная (които са източнославянски и от които ММ е част), *Мъчението* е първи текст, последван от *Цикъла с чудеса* на светеца.

За това, че превод на ММ (съответстващ на ВHG 1254) се появява рано и битува дълго в славянска среда, свидетелстват ръкописите, в състава на които присъства текстът. Освен НИМ24, справката в Каталога на О. В. Творогов „Переводные жития в русской книжности XI–XV веков“ (Творогов 2008: 84) показва, че ММ се открива в няколко ръкописа, то е включено и във ВМЧ 1897: 440–447.

³⁵ Между л. 81б и 82а са се намирали шестте пергаментни листа от сбирката на В. Григорович № 22 (М.1704), идентифицирани като част от въпросния ръкопис от Кл. Иванова (Иванова 2016).

³⁶ Изказаното становище се потвърди и от моите наблюдения върху текстовата традиция на *Деянието на св. Никола*, познато по два превода от старобългарската епоха, единият от които съхранен в препис в ръкопис НИМ24. Между преписите на *Деянието* от НИМ24 и от *Германовия сборник* има изключително голямо сходство (Атанасова 2015: 87–97).

Творогов посочва следните ръкописи:

1. Ув 613/1045, л. 61об. (Сбирка Уваров, ГИМ)
2. Волок592, л. 200 (М) (Сбирка Йосифо-Волоколамски манастир, РГБ)
3. Егор 637, л. 271 (Сбирка Е. Е. Егоров, РГБ)
4. Тр669, л. 195 (М) (Сбирка на Троицко-Сергиевата Лавра, РГБ)
5. ОСРК, Q.I.1001, л. 136об. (Основна сбирка ръкописи на Фонд на РНБ).

В подробната и изчерпателна статия за св. Мина в Православната енциклопедия също се посочват ръкописи, поместващи славянски превод на дометафрастовото *Мъчение*. Частично те съвпадат с указанияте у Творогов. Като тук се дава и допълнително сведение, че посочените преписи се обособяват в две групи, представителни съответно за два различни превода³⁷. От преписите, указани от Творогов, достъпни за мен се оказаха само Волок592 и Тр669 – и двата източнославянски, и двата от XV в. Макар източнославянската традиция да е извън обсега на вниманието ни тук, за мен бе интересно да видя дали евентуално преписът от НИМ24 не е сходен с тези от източнославянските ръкописи. Една бегла съпоставка на преписите от Волок592 и Тр669 с текста от НИМ24 показва, че той (НИМ24) се различава в известна степен от останалите два преписа. Дали става дума за различна редакция, или за друг превод, е трудно да кажа на този етап. Правят впечатление някои значителни разлики, включително и спрямо гръцкия текст, издаден от Крумбахер (Krumbacher 1907: 31–43).

Изложените наблюдения по отношение на присъствието на четива за св. Мина в южнославянските календарни сборници показва, че имаме, от една страна, състави, в които се включва само Сбирката с чудеса на св. Мина от Тимотей (1), от друга, състави, в които се помества само *Мъчението* (2), от трета, състави, в които се поместват и двата текста (такива са представените от Творогов източнославянски ръкописи, които обаче засега остават извън обсега на вниманието ни) (3).

Ако се фокусираме върху особеностите на съставите, в които се откриват въпросните наративно-повествователни текстове за св. Мина, ще видим, че те са основно два вида – четиминейни състави (съответстващи на гръцките *менологии*), от една страна, и панигирици, съчетаващи текстове както за минейния, така и за пасхалния календарен цикъл от празници – известни във византийски контекст като *панигирикомартирологии*, и обичайно назовавани в славистичните изследвания като (*староизводни*) *панигирици* (за какъвто свидетелства *Германовият сборник*, както и част от НИМ24), от друга.

³⁷ Маханько 2021, в: ПЭ на: https://www.pravenc.ru/text/2563238.html#part_4.

В четиминейните състави е засвидетелстван *Цикълът с чудеса на св. Мина*, или в отделни случаи (както в руските ръкописи) *Мъчението*, последвано от *Чудесата*, докато в сборници от типа на минейните панигирици (*панигирикомартирологиите*) се помества само ММ. Или с други думи, имаме календарен състав, по-архаичен по характер, както във византийската, така и в старобългарската книжнина – като панигирика (*панигирикомартирология*), и такъв, който задълго остава доминиращ за агиографския корпус сред южните славяни – чети-миней.

Ето защо не е изненада и това, че в тези различни по същността си и генеалогията си състави се поместват и различни текстове. Това можем да обвържем с употребите на въпросните сборници, които не са се припокривали, а би могло да се каже, че са се допълвали. По-архаичният *панигирикомартирологий* и неговите съответствия в средновековната българска книжнина (староизводните панигирици) са, в една или друга степен, по-тясно обвързани с богослужението. Докато *менологиите* (и в частност *чети-минейте*) са част и от друг тип също ритуална практика (разбирана в един по-широк смисъл), каквато е частното (приватно) четене.

Това може да обясни защо в панигирика (съответно *панегирикомартирология*) има един текст – и това е именно *Мъчението* на светеца, чието повествование впрочем е типично за жанра на *мъчението*. Става дума за богослужебно четиво, ритуално ориентирано. Докато в другия случай, в сборниците от типа на *чети-миней* (респективно *менология*) имаме разширение (на повествованието) с чудесата на светеца – едни безспорно доста занимателни и забавни четива, за които И. Делейе казва, че не просто преминават всички граници, но в някои случаи дори са нехристиянски, позорни и срамни (Delehayе 1927: 153)³⁸. И именно от чети-миней тези развлекателни и дори фантастични повествования се пренасят в чети-сборниците (един друг късносредновековен феномен) и се явяват търсени четива от миряните заради своя далеч по-любопитен и развлекателен характер. Разбира се, важно е да подчертаем, говорим за времето от късната средновековна епоха, когато грамотният човек не чете само под налягането на предписанията в Типика, а и заради лични интереси и „литературни“ нагласи.

³⁸ Като пример изследователят посочва чудото за хромия и нямата жена – петото от чудесата Παρι τοῦ κολλοῦ καὶ τῆς βωβῆς (BHG 1261).

СПИСЪК НА РЪКОПИСИТЕ, ИЗПОЛЗВАНИ В ИЗСЛЕДВАНЕТО

- Волок592 Ръкопис Волок592, л. 200 (М) от Сбирката на Йосифо-Волоколамския манастир (РГБ), чети-миней за ноември, източнославянски, XV в.
- Герм Ръкопис № S1 1 от Патриаршеската библиотека на Румънската православна църква в Букурещ. Германов сборник от 1358/1359 г. Панигирик, минеен и триоден (от типа на панигирикомартирологиите). Издаден от Мирчева 2006.
- Деч94 Ръкопис № 94 от Дечанския манастир, днес в НБ на Сърбия, Белград. Староизведен чети-миней за септември – ноември, XIV в., сръбски правопис (ВНБС: 64–65).
- Драг700 Ръкопис № 700 от манастира Драгомирна, Румъния. Новоизведен чети-миней за септември – ноември, XV в., двуеров, двуюсов, търновски правопис (ВНБС: 68).
- Драг822 Ръкопис № 822 от манастира Драгомирна, Румъния. Сборник, съдържащ текстове, извлечени от новоизведен чети-миней и от Стишния пролог, XVI в., ресавски правопис (ВНБС: 71).
- М3170 Ръкопис от Руската държавна библиотека в Москва, ф. 178, М3170. Новоизведен чети-миней за ноември, XVI в., двоеров, двуюсов търновски правопис (ВНБС: 80).
- НБКМ1039 Ръкопис № 1039 в НБКМ – София. Станиславов чети-миней, староизведен, за септември – ноември XIV в., рашки правопис. Издаден от Тотоманова, Атанасова 2018. (Атанасова 2016)
- НИМ24 Ръкопис № 24 от Националния исторически музей в София, XIV в., сръбски правопис, староизведен състав, определен като „минееен и триоден панигирик“. Минейният дял обхваща с текстове празници от септември до август.
- Рс59 Ръкопис № Рс59 от НБ на Сърбия, Белград. Чети-миней за септември – декември, своден – със староизводни и новоизводни текстове, XVII в., (ВНБС: 132–134).
- Тр669 Ръкопис от сбирката на Троицко-Сергиевата Лавра (Руска държавна библиотека). РГБ ф. 304/ I. № 669, чети-миней за ноември, източнославянски, XV в.
- Тр670 Ръкопис от сбирката на Троицко-Сергиевата Лавра (Руска държавна библиотека). РГБ ф. 304/ I. № 670, чети-миней за ноември, източнославянски, XVI в.
- Хил441 Ръкопис № 441 от манастира Хилендар на Атон. Чети-миней, съдържащ и староизводни, и новоизводни текстове, от XVII в.
- Шс24 Ръкопис № Шс24 от Хърватската академия на науките и изкуствата. Староизведен чети-миней за септември-ноември (по съдържание съответства в голяма степен на НБКМ1039), сръбски от XIVв. (ВНБС174–175).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Справочници

- ПЭ *Православная Энциклопедия*. Т. 45. Москва, 2021. Публикувано онлайн на 27.07.2021: <https://www.pravenc.ru/text/2563238.html> (последен достъп 15.05.2024) [Pravoslavnaia Entsiklopediia. T. 45. Moskva, 2021. Publikovano onlayn na 27.07.2021: <https://www.pravenc.ru/text/2563238.html> (posleden dostap 15.05.2024)].
- ВНБС И в а н о в а, Кл. *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*. София, 2008 [Ivanova, Kl. *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*. Sofia, 2008].
- ВНГ Н a l k i n, Fr. *Bibliotheca Hagiographica Graeca*. Troisiem edition. Bruxelles, 1957.

Изследвания

- Атанасова-Пенчева 2006 А т а н а с о в а - П е н ч е в а, Д. *Чети-минеят и практиките на четене през Славянското средновековие* [Atanasova-Pencheva, D. *Cheti-mineyat i praktikite na chetene prez Slavyanskoto srednovekovie*]. – В: *Любав према образовању и вера у Бога у православним манастирима. Зборник избраних радова. 5. Међународна хиландарска конференција. Књига прва. / Love of Learning and Devotion to God in Orthodox Monasteries. Selected Proceedings. 5th International Hilandar Conference. Volume one*. Београд/ Columbus, 2006, p. 119–124.
- Атанасова 2008 А т а н а с о в а, Д. *Мъченици, текстове, контексти*. София, 2008 [Atanasova, D. *Machenitsi, tekstove, konteksti*. Sofia, 2008].
- Атанасова 2014 А т а н а с о в а, Д. *Приспособяване на светостта (Martyrium S. Arethae et Sociorum и неговите южнославянски контексти)* [Atanasova, D. *Prisposobyavane na svetostta (Martyrium S. Arethae et Sociorum i negovite yuzhnoslavyanski konteksti)*]. – В: *Słowiańska mozaika kultur wobec historii (nie)tolerancji i waśni religijnych*. (Redaktorzy Dorota Gil, Marzanna Kuczyńska) (= *Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne*, 9). Kraków, 2014, p. 33–52.
- Атанасова 2015 А т а н а с о в а, Д. *Реторика на историчното. Деяние на св. Никола в южнославянски контекст*. София, 2015 [Atanasova, D. *Retorika na istorichnoto. Deyanie na sv. Nikola v yuzhnoslavyanski kontekst*. Sofia, 2015].
- Атанасова 2016 Атанасова, Д. (съст.) *Агиославица. Проблеми и подходи в изследването на Станиславовия чети-минея (Доклади от едноименната конференция, 21 май 2013)*. София, 2016, [Atanasova, D. (sast.) *Agioslavika. Problemi i podhodi v izsledvaneto na Stanislavovia cheti-miney (Dokladi ot ednoimennata konferentsiya, 21 май 2013)*. Sofia, 2016, [Atanasova, D. (sast.) *Agioslavika. Problemi*

- i podhodi v izsledvaneto na Stanislavovia cheti-miney (Dokladi ot ednoimennata konferentsia, 21 may 2013)].
- Атанасова 2018 А т а н а с о в а, Д. *Особености на състава (четенето, типика и календара)*. – В: Станиславов чети-миней. Т. 1. Издание на текста. София, 2018, с. 123–131 [Atanasova, D. *Osobenosti na sastava (cheteneto, tipika i kalendara)*. – V: Stanislavov cheti-miney. T. 1. Izdanie na teksta. Sofia, 2018, s. 123–131].
- Атанасова 2021 А т а н а с о в а, Д. *Старобългарска агиография: модели*. – В: ШЪСТВОУЪЖ НЫНЪ ПО СЛЪДОУ ОУЧИТЕЛЮ. Сборник в чест на проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова. София, 2021, с. 391–404 [Atanasova, D. *Starobalgarska agiografia: modeli*. – V: Sbornik v chest na prof. d.f.n. Anna-Maria Totomanova. Sofia, 2021, s. 391–404].
- Велинова, Вутова 2012 В е л и н о в а, В., Н. В у т о в а. *Славянските ръкописи в сбирката на Националния исторически музей (Предварителни бележки)*. – Старобългарска литература, 45–46 (2012), с. 283–304 [Velinova, V., N. Vutova. *Slavyanskite rakopisi v sbirkata na Natsionalnia istoricheski muzey (Predvaritelni belezhki)*. – Starobalgarska literatura, 45–46 (2012), s. 283–304].
- Велинова, Вутова 2013 В е л и н о в а, В., Н. В у т о в а. *Опис на ръкописите, старопечатните, редките и ценните издания в Националния исторически музей*. Т. 1. *Славянски ръкописи, кирилски печатни книги и периодични издания*. София, 2013 [Velinova, V., N. Vutova. *Opis na rakopisite, staropечатnite, redkite i tsennite izdania v Natsionalnia istoricheski muzey*. Т. 1. *Slavyanski rakopisi, kirilski печатни книги и периодични издания*. Sofia, 2013].
- Виноградов 1914 В и н о г р а д о в, В. П. *Уставныя чтения (проповедь книги)*. Сергиев посад, 1914 [Vinogradov, V. P. *Ustavnyia chteniia (propoved' knigi)*. Sergiev posad, 1914].
- ВМЧ 1897 *Великие Минеи Четии, собранные всероссийским митрополитом Макарием. Ноябрь, дни 1–12*. Санкт-Петербург, 1897 [Velikie Minei Chetii, sobrannye vserossiiskim mitropolitom Makariem. Noiabr, dni 1–12. Sankt-Peterburg, 1897].
- Гошев 1939 Г о ш е в, И. *Правилата на Студийския манастир: увод, текст, разсъждения*. – Год. СУ. Фак. Българска филология, 1939–1940, 6, с. 1–74 [Goshev, I. *Pravilata na Studiyskia manastir: uvod, tekst, razsazhdenia*. – God. SU. Fak. Balgarska filologia, 1939–1940, 6, s. 1–74].
- Дмитриевский 1895 Д м и т р и е в с к и й, А. А. *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока*. Т. 1. Киев, 1895 (фототип. изд. Hildesheim, 1965) [Dmitrievskiy, A. A. *Opisanie liturgicheskikh ruko-*

- pisei, khраниashchikhsia v bibliotekakh pravoslavnogo Vostoka. T. 1. Kiev, 1895 (fototip. izd. Hildesheim, 1965)].
- Иванова 2003 И в а н о в а, Кл. *Чети-миней*. – В: Кирило-методиевска енциклопедия. София, 2003, с. 506–509 [Ivanova, Kl. Cheti-miney. – V: Kirilo-metodievvska entsiklopedia. Sofia, 2003, s. 506–509].
- Иванова 2003а И в а н о в а, Кл. *Агиографските произведения на Симеон Метафраст в състава на южнославянските календарни сборници*. – В: Преводите през XIV столетие на Балканите. Доклади от международната конференция. София, 26–28 юни 2003. София, 2004, с. 249–267 [Ivanova, Kl. Agiografskite proizvedenia na Simeon Metafrast v sastava na yuzhnoslavyanskite kalendarni sbornitsi. – V: Prevodite prez XIV stoletie na Balkanite. Dokladi ot mezhdunarodnata konferentsia. Sofia, 26–28 yuni 2003. Sofia, 2004, s. 249–267].
- Иванова 2008 И в а н о в а, Кл. *Bibliotheca hagiographica balcanoslavica*. София, 2008. [Ivanova, Kl. Bibliotheca hagiographica balcanoslavica. Sofia, 2008].
- Иванова 2016 И в а н о в а, Кл. *Към кой ръкопис принадлежат шестте пергаментни листа от сбирката на Виктор Григорович № 22?* [Ivanova, Kl. Kam koy rakesis prinadlezhat shestte pergamentni lista ot sbirkata na Viktor Grigorovich № 22?]. – *Palaeobulgarica*, 40 (2016), № 1, с. 3–24.
- Иванова 2016а И в а н о в а, Кл. *Какво знаем и какво не знаем за книжовната дейност на св. Патриарх Евтимий*. – В: Сребърният век: Нови открития. София, 2016, с. 61–90 [Ivanova, Kl. Kakvo znaem i kakvo ne znaem za knizhovnata deynost na sv. Patriarh Evtimiy. – V: Srebarniyat vek: Novi otkritia. Sofia, 2016, s. 61–90].
- Маханько 2021 О. В. Л., М. А. М а х а н ь к о. *Мина. Славянская традиция. Агиографические памятники*. – В: Православная Энциклопедия. Т. 45. Москва, 2021, с. 239–242. Публикувано онлайн на 27.07.2021: <https://www.pravenc.ru/text/2563238.html> (последен достъп 15.05.2024) [O. V. L., M. A. Makhan'ko. Mina. Slavyanskaya traditsiia. Agiograficheskie pamiatniki. – V: Pravoslavnaia Entsiklopediia. T. 45. Moskva, 2021, s. 239–242. Publikuvano onlayn na 27.07.2021: <https://www.pravenc.ru/text/2563238.html> (posleden dostap 15.05.2024)].
- Милтенов 2016 М и л т е н о в, Я. *Бележки върху историята и състава на ръкопис № 1039 от Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“*. – В: Агиославика. Проблеми и подходи в изследването на Станиславовия чети-миней“ (Доклади от едноименната конференция, 21 май 2013). Съст. Д. Атанасова. София, 2016, с. 61–77

- [Miltenov, Ya. Belezhki varhu istoriyata i sastava na rakesis № 1039 ot Natsionalnata biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. – V: Agioslavika. Problemi i podhodi v izsledvaneto na Stanislavovia cheti-miney“ (Dokladi ot ednoimennata konferentsia, 21 may 2013). Sast. D. Atanasova. Sofia, 2016, s. 61–77].
- Мирчева 2006
М и р ч е в а, Е. *Германов сборник от 1358–1359 г.: изследване и издание на текста*. София, 2006 [Mircheva, E. Germanov sbornik ot 1358–1359 g: izsledvane i izdanie na teksta. Sofia, 2006].
- Мирчева 2018
М и р ч е в а, Е. *Староизводните и новоизводните сборници – преводи, редакции, преработки, книжовноезикови особености*. София, 2018 [Mircheva, E. Staroizvodnite i novoizvodnite sbornitsi – prevodi, redaktsii, prerabotki, knizhovnoezikovi osobenosti. Sofia, 2018].
- Мирчева 2019
М и р ч е в а, Е. *Супрасълският сборник и старобългарските чети-минеи* [Mircheva, E. Suprasalskiyat sbornik i starobalgarskite cheti-minei]. – *Palaeobulgarica*, 43 (2019), № 3, с. 13–44.
- Пентковский 2001
П е н т к о в с к и й, А. М. *Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси*. Москва, 2001 [Pentkovskii, A. M. Tipikon patriarkha Aleksii Studita v Vizantii i na Rusi. Moskva, 2001].
- Петков, Спасова 2009
П е т к о в, Г., М. С п а с о в а. *Търновската редакция на Стихния пролог. Текстове. Лексикален индекс*. Том 3, месец ноември. Пловдив, 2009 [Petkov, G., M. Spasova. Tarnovskata redaktsia na Stishnia prolog. Tekstove. Leksikalen indeks. Tom 3, mesets noemvri. Plovdiv, 2009].
- Помяловский 1900
П о м я л о в с к и й, И. В. *Житие преподобного Паисия Великого и Тимофея патриарха Александрийского повествование о чудесах св. великомученика Мины*. Изд. по рукописям Моск. синодальной библиотеки И. Помяловский. Санкт-Петербург, 1900 [Pomialovskii, I. V. Zhitie prepodobnogo Paisiia Velikogo i Timofeia patriarkha Aleksandriiskogo povestvovanie o chudesakh sv. velikomuchenika Miny. Izd. po rukopisiam Mosk. sinodal'noi biblioteki I. Pomialovskii. Sankt-Peterburg, 1900].
- Сергий 1997
С е р г и й, архиеп. (Спаский). *Полный месяцеслов Востока. 3. Святой Восток*. Москва, 1876 (2. изд. Владимир, 1901, фототип. изд. Москва, 1997) [Sergii, arkhiep. (Spaskii). Polnyi mesiatseslov Vostoka. 3. Sviatoi Vostok. Moskva, 1876 (2. izd. Vladimir, 1901, fototip. izd. Moskva, 1997)].
- Спасова 2017
С п а с о в а, М. *Нови щрихи към текстовата история на старобългарския превод на Слово за отсичане на главата на Йоан Кръстител* [Spasova, M. Novi shtrihii

- kam tekstovata istoria na starobalgarskia prevod na Slovo za otsichane na glavata na Yoan Krastitel]. – Palaeobulgarica, 41 (2017), № 3, с. 19–62.
- Спасова 2018 С п а с о в а, М. *Грамматическите архаизми и редки думи като показател за първообраза на текст (Непроучен сръбски препис на Слово за Рождество на Йоан Предтеча, считан за вероятна творба на Климент Охридски)*. – В: Св. Климент Охридски в културата на Европа. София, 2018, с. 525–555 [Spasova, M. Gramaticheskite arhaizmi i redki dumi като pokazatel za parvoobraza na tekst (Neprouchen srabski prepis na Slovo za Rozhdestvo na Yoan Predtecha, schitan za veroyatna tvorba na Kliment Ohridski). – V: Sv. Kliment Ohridski v kulturata na Evropa. Sofia, 2018, s. 525–555].
- Спасова 2018а С п а с о в а, М. *Неизвестен архаичен превод на слово 5 от Лествицата на Йоан Синайски в сръбски ръкопис от XIV в.* [Spasova, M. Neizvesten arhaichen prevod na slovo 5 ot Lestvitsata na Yoan Sinayski v srabski rakopis ot XIV v.]. – Poznańskie Studia Slawistyczne, 2018, № 14, p. 221–248.
- Спасова 2019 С п а с о в а, М. *Език на превод и език на препис (Сравнително проучване на превода на Слово 97 от Паренесиса по три преписа)*. – В: Sapere Aude. Сборник в чест на проф. дфн Искра Христова. София, 2019, с. 217–236 [Spasova, M. Ezik na prevod i ezik na prepis (Srvnitelno prouchvane na prevoda na Slovo 97 ot Parenesisa po tri prepisa). – V: Sapere Aude. Sbornik v chest na prof. dfn Iskra Hristova. Sofia, 2019, s. 217–236].
- Спасова, Димитров 2017 С п а с о в а, М., К. Д и м и т р о в. *Второ слово на Рождество Христово в ръкопис НИМ24 – компилативен превод на Йоан Екзарх*. – Преславска книжовна школа, 17 (2017), с. 49–90 [Spasova, M., K. Dimitrov. Vtoro slovo na Rozhdestvo Hristovo v rakopis NIM 24 – kompilativen prevod na Yoan Ekzarh. – Preslavska knizhovna shkola, 17 (2017), s. 49–90].
- Стойкова 2016 С т о й к о в а, А. *Свети Георги Победоносец. Агиографски произведения в южнославянската средновековна традиция*. София, 2016 [Stoykova, A. Sveti Georgi Pobedonosets. Agiografski proizvedenia v yuzhnoslavuanskata srednovekovna traditsia. Sofia, 2016].
- Творогов 2008 Т в о р о г о в, О. В. *Переводные жития в русской книжности XI–XV веков*. Каталог. Москва–Санкт-Петербург, 2008 [Tvorogov, O. V. Perevodnye zhitia v russkoj knizhnosti XI–XV vekov. Katalog. Moskva–Sankt-Peterburg, 2008].

- Тотоманова, Атанасова 2018 Т о т о м а н о в а, А.-М., Д. А т а н а с о в а. *Станиславов чети-минеи*. Т. 1. *Издание на текста*. София, 2018 [Totomanova, A. M., D. Atanasova. *Stanislavov cheti-miney*. Т. 1. *Izdanie na teksta*. Sofia, 2018].
- Федер 2017 Ф е д е р, У. *Южнославянски изборни преписи на Скитския патерик*. – Преславска книжовна школа, 17 (2017), с. 11–23 [Veder, W. *Yuzhnoslavyanski izborni prepisi na Skitskia paterik*. – Preslavska knizhovna shkola, 17 (2017), s. 11–23].
- Франгулян, Крюков 2021 Ф р а н г у л я н, Л. Р., А. Н. К р ю к о в. *Мина*. – В: *Православная Энциклопедия*. Т. 45. Москва, 2021, с. 239–242. Публикувано онлайн на 27.07.2021: <https://www.pravenc.ru/text/2563238.html> (последен достъп 15.05.2024) [Frangulian, L. R., A. N. Kriukov. *Mina*. – V: *Pravoslavnaia Entsiklopediia*. Т. 45. Moskva, 2021, s. 239–242. Publikovano onlayn na 27.07.2021: <https://www.pravenc.ru/text/2563238.html> (posleden dostap 15.05.2024)].
- Юфу 1970 Ю ф у, Зл. *За десеттомната колекция Студион (Из архива на румънския изследвач Йон Юфу)*. – В: *Studia Balkanica*. Проучвания по случай Втория международен конгрес по балканистика. София, 1970, с. 299–343 [Yufu, Zl. *Za desettomnata koleksia Studion (Iz arhiva na rumanskia izsledvach Yon Yufu)*. – V: *Studia Balkanica*. Prouchvania po sluchay Vtoria mezhdunaroden kongres po balkanistika. Sofia, 1970, s. 299–343].
- Atanassova 2008 A t a n a s s o v a, D. *The Miracles of the Great Martyr Menas in the Medieval Slavic pre-Metaphrastic Menaia-četi (critical edition of the text, based on manuscript 1039 from the National Library “SS Cyril and Methodius” in Sofia*. – *Scripta & e-Scripta*, 6 (2008), p. 305–324.
- Delehaye 1910 D e l e h a y e, H. *L'invention des reliques de saint Ménas à Constantinople*. – *Analecta Bollandiana*, 29 (1910), p. 117–150.
- Delehaye 1927 D e l e h a y e, H. *Sanctus. Essai sur le saints dans l'antiquité*. Bruxelles, 1927.
- Efthymiadis 1999 E f t h y m i a d i s, St. *Greek Byzantine Collections of Miracles. A Chronological and Bibliographical Survey*. – *Symbolae Osloenses*, 74 (1999), p. 195–211.
- Ehrhard 1937 E h r h a r d, A. *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*. 1. Leipzig, 1937.
- Getov 2019 G e t o v, D. *A Catalogue of the Greek Manuscripts in the National Library “Sts. Cyril and Methodius”, Sofia*. Turnhout, 2019.

- Halkin 1957 H a l k i n, Fr. *Bibliotheca Hagiographica Graeca*. Troisième édition. Bruxelles, 1957 (=BHG).
- Iufu 2012 I u f u, I., V. B r ä t u l e s c u. *Manuscrise slavo-române din Moldova. Fondul mănăstirii Dragomirna*. Iași, 2012.
- Kazhdan 1985 K a z h d a n, A. *The Noble Origin of Saint Menas*. – *Byzantina*, 13 (1985), p. 667–671.
- Krumbacher 1907 K r u m b a c h e r, K. *Miscellen zu Romanos*. – *Abhandlungen der k. Bayer. Akademie*, 24 (1907), № 3, p. 31–43.
- Krumbacher 2001 K r u m b a c h e r, K. *The History of Byzantine Literature: from Justinian to the end of the Eastern Roman Empire (527–1453)*. Translated by D. Jenkins, D. Bachrach. University of Notre Dame, 2001.
- Mai 1849 M a i, A. *Novae patrum bibliothecae*. T. 5. Rome, 1849.
- Thomas 2000 *Byzantine Monastic Foundation Documents*. Ed. by J. Thomas, A. Hero. T. 1. Washington, 2000.
- Thomson 2013 T h o m s o n, Fr. J. *Abercius, the Principal Scribe of the Hilandar Menologium, the Largest Extant, South Slavic Menologium*. – Presented at the Sixth International Hilandar Conference: Medieval Slavic Text and Image in the Cultures of Orthodoxy, July 19–21, 2013, at: <<http://kb.osu.edu/dspace/handle/1811/58439?show=full>>, 15.10.2013.
- Varalda 2021 V a r a l d a, P. *Il ricco Eutropio e i piatti. La versione greca di uno dei Miracula sancti Menae (BHG 1258)*. – *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*, III s., 18 (2021), p. 207–250.
- Vuković 2021 V u k o v i ć, M. *Byzantine Metaphrastic Hagiography among South Slavs: A Quantitative View*. – *Byzantinoslavica*, 79, (2021), № 1–2, p. 80–101.

THE READINGS ON ST MENAS IN THE (SOUTH)SLAVONIC CALENDRIAL COLLECTIONS

(Summary)

The paper, dedicated to the readings on St Menas, aims at tracing which of the texts about the saint known in the Byzantine manuscript tradition were translated and became part of the Slavonic calendrical collections, as well as at identifying the specific types of manuscripts in which these texts are found. It is not only a survey of the narratives about the saint present in the Slavonic tradition but also attempts to examine the literary context in which the specific texts were placed. Given that calendrical collections differ to varying degrees (genealogically, chronologically, in composition, etc.), we sought to answer the question of the presence of a specific text in a certain type of collecton, while tracing the possible reasons that determined its appearance in such a type of collecton.

The two main texts of focus are the *Passio S. Menae*, BHG 1254, and the *Miracula S. Menae* by Timothy of Alexandria, BHG 1256–1269. As the present study shows, in

the South Slavonic tradition these two texts occur in two different types of collections. The *Passio* is part of collections that in the Slavonic tradition are defined as “old-type panegyrics”/староизводни панигирици (corresponding to the *panegyricomartyrologia* in the Byzantine tradition), combining texts for the Menaion and Paschal cycles of feasts, while the *Miracula* are part of collections like the *menaion-chetii* /чети-миней (corresponding to the *menologia* in the Byzantine tradition).

The main research conclusion of this article is that the *Passio*, which has features typical of the genre of *martyria*, is a liturgical reading and is more ritual-oriented; hence, it is found in collections of the *panegyricomartyrologia* type. In contrast, in the case of collections of the *menology* type, there is an expansion to include the *Miracula* of the saint – unquestionably more entertaining readings, which have been considered not only to reflect pre-Christian ideas and practices, but even in some cases to be shameful and disgraceful (Delehay 1927: 153).

From the *menology* – one of the type of calendar collection that existed for the longest time in Slavonic tradition – these entertaining and even fantastic narratives of the miracles of the saint were adapted in the so called *cheti-sborniki* (another late medieval phenomenon) and became sought readings by laypeople due to their far more curious and entertaining features. This occurred in the late medieval period, when literate people did not read solely under the constraints of the Typikon’s prescriptions but also due to personal interests and “literary” tastes.

Keywords: hagiography; Metaphrastic/Pre-Metaphrastic *menologia*; panegyricomartyrologia; St Menas; calendrical collections; Slavonic manuscripts; Byzantine tradition; Typica; miracles; collection of miracles.

Diana P. Atanassova,
University of Sofia “St. Kliment Ohridski”
dipatanassova@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2642-8980

Дата на получаване на статията: 17.05.2024 г.